هونەر و ژیان لە ئیمپراتۆریەتی میدیادا

«٦٧٨-٥٤٩ پ.ز»

حەمە هاشم

مادەکان

مادەکان لەو گەلانە بوون کە لە مێژووی ڕابوردوودا، بەپێی جوگرافیای ئێستا لە ناوچەکانی چیای زاگرۆس نیشتەجێ بوون، کە کوردستان و ئازەربایجان و ناوچەی کاردۆخ لەخۆدەگرێت. گەڕانەوە بۆ نووسینەکانی هێرۆدۆت مێژوونووسی کۆنی گریک، مادەکان لە ٦ هۆزی سەرەکی پێکهاتبوون، ئەوانیش فەیلییەکان، باریتاک، سترۆچات، ئارایی، بوودی و مووغی، هێرۆدۆت ناوی ئارییەکانی لەسەر هۆزە مادەکان بەکارهێناوە.

بە پشتبەستن بە پەیمانی کۆن لە کتێبی پیرۆزدا، ئەوان لە نەوەی (یافات بن نووح)ن و بۆ یەکەم جار لە ساڵی ٨٣٦ پ.ز لە دەستنووسە یۆنانییەکاندا ئاماژەیان پێ کراوە، ئاماژە بەوەش کراوە کە مادەکان باجیان بە پاشای ئاشووری شەلمەنسەری سێیەم داوە، جۆرێک لە کۆدەنگی هەیە کە مادەکان لە فارسەکان نەبوون، بەڵام تێبینی دەکرێ زمانەکەیان لێیان نزیک بووە. بە گوێرەی لێکۆڵینەوەکانی دوکتۆر زایار لە کتێبی ((ئێران... شۆڕشێک لە زیندووبوونەوەدا)) کە لە تشرینی دووەمی ٢٠٠٠ لە پاکستان چاپ کراوە، تا ساڵی ١٥٠٠ پ.ز دوو هۆزی گەورەی ئارییەکان لە ڕووباری ڤۆڵگا لە باکووری دەریای خەزەرەوە (قەزوین) کۆچیان کرد و لە ئێران نیشتەجێ بوون، ئەو دوو هۆزەش فارس و مادەکان بوون.

سەرەتا مادەکان کە لە باکووری ڕۆژئاوای شانشینی میدیا نیشتەجێ بوون، هۆزەکەی تریشیان لە باشوور لە ناوچەیەکدا دەژیا کە دواتر یۆنانییەکان ناویان ناوە پارسیس، ناوی فارسیش هەرلەوەوە وەرگیراوە، دوای ماوەیەک مادەکان و فارسەکان وڵاتە نوێیەکانیان ناوناوە ئێران کە بە واتای «خاکی ئارییەکان» دێت.

مێژوونووسی کورد (محەممەد ئەمین زەکی ١٨٨٠-١٩٤٨) لە کتێبی "پوختەیەک لە مێژووی کورد و کوردستان"، باسی ئەوە دەکات لای بەشێک لە کوردەکان، باوەڕێک هەیە کە مادەکان لە ڕەگوڕیشەی ڕەسەنی گەلی کورد و ئەم قەناعەتە لەوەدا دەردەکەوێت کە کورد لە

سروودی نەتەوەیی خۆیدا داینـاوە، بـەو پێیـەی ئاماژەیەکی ڕوون لـەم سروودەدا هەیـە کـە کورد ((کـوڕی مادەکانـن)).

ئـەو ڕەوتـەی قەناعەتـی بـەوە هەیـە کـە ڕەگوڕیشـەی کـورد، ڕەگوڕیشـەی ئارییایـە، لەسـەر بنەمـای ڕەگوڕیشـەی مادەکانـەوە بۆیـان دروسـت بـووە، بـەو پێیـەی کۆدەنگییـەک هەیـە کە مـادەکان گەلێکی ئارییاییـن. بەپێـی نووسراوەکانی هێرۆدۆت، سـەرچاوەی مـادەکان بـۆ کەسـێک دەگەڕێتـەوە نـاوی (دیاکۆ)یـە کـە سـەرۆکی هۆزەکانـی ناوچـەی چیـای زاگـرۆس بـووە ، لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی حەوتەمـی پێـش زاییـن، مـادەکان سـەربەخۆیی خۆیـان بەدەسـت هێنـا و ئیمپراتۆریەتێکیـان بەنـاوی ئیمپراتۆریەتـی میدیـا پێـک هێنـاوە.

تـا سـەدەی شەشـەمی پێـش زاییـن توانیبوویـان ئیمپراتۆریەتێکـی گـەورە دروسـت بکـەن کـە لـە ناوچـەی ئێسـتای ئازەربایجانـەوە تـا ئاسـیای ناوەڕاسـت و ئەفغانسـتان درێـژ بـووەوە.

مـادەکان لەگـەڵ فارسـەکان تێکـەڵ بـوون و ئەمڕۆ زۆرێـک لـە نەتـەوەکان خۆیـان بـە درێژکـراوەی مـادەکان دەزانـن، وەک کـورد و لـوڕ و ئیسـفەهانی و ئـازەری.

ئایینـی ئیمپراتۆرییەتـی مـادەکان، ئایینـی زەردەشـتی بـووە و لـە سـاڵی ٦١٢ پ.ز توانییـان پایتەختـی ئاشوورییەکان لـە نەینـەوا لەنـاو ببـەن، ئـەم ڕووداوە ترسـی لـە دڵـی بابلییـەکان دروسـت کـرد، هەربۆیـە بابلییـەکان لـەو ترسـە لەگـەڵ مـادەکان دەسـتیان بـە مۆرکردنـی پەیمانـی ئاشـتی کـرد.

کاریگـەری مـادەکان لـە ناوچەکـەدا بـەردەوام بـوو تـا پاشـای فـارس کـورش لـە مـادەکان هەڵگەڕایـەوە و یاخـی بـوو و لەگەڵیانـدا تووشـی شـەڕێکی قـورس بـوو، لـە سـاڵی ٥٥٣ پ.ز سـەرکەوتنی بەدەسـت هێنـا.

بەناوبانگتریـن شارسـتانی و هـۆزە گەورەکانـی مـادەکان بریتیـن لـە :

- گوتییەکان.
- مانییەکان.
- میدییەکان.
- کاردۆخییەکان.
- هۆزەبانییەکان.
- شەدادییەکان.
- ئەنازییەکان.
- مەروانییەکان.
- ئەیوبییەکان.
- بەدلیسییەکان.
- ئەردەڵانییەکان.
- بەهدینانییەکان.
- سۆرانییەکان.
- بابانییەکان.

شوێنەوارەکانی شارستانیەتی ماد

کوردسـتان لانکەی شارستانیەتە مرۆڤایەتییەکانە، هـەر بۆیـەش پـڕە لـە چەنـدان شـوێنەواری مێژوویی گرنـگ، بـەڵام لـە ئەنجامـی نەبوونـی قەوارەیەکـی سـەربەخۆی سیاسـیی گەلـی کـورد و بـە هـۆی داگیرکردنـی زێدەکەیـان، کوردسـتان، مێـژووی کورد تووشـی هەڵوەشـاندنەوە و پەرشـوبڵاوی بـووە، تەمومـژاوی و دزی و سـاختەکردن و دەسـتوەردان لەلایـەن داگیرکەرانـی کوردسـتانەوە، هـۆکارە بـۆ سـڕینەوەی زۆر لایـەن لـە مێـژووی کـورد و شارسـتانیەتی کـورد، داگیرکەرانـی کوردسـتان ئاسـەواری باوباپیرانـی کوردیـان هەڵتەداوەتـەوە، بۆیـە بەشـێکی گـەورەی شـوێنەوارەکانی باپیرانـی کورد تـا ئێسـتا نەدۆزراونەتـەوە و فەرامـۆش کراون و جـێ هێڵراون، داگیرکەرانی کوردستان دەستیان

بەسەر بەشێک لە شوێنەوارە دێرینەکانی کورد داگرتووە و بانگەشەی ئەوە دەکەن کە هی خۆیانن، ئەمەش مێژووەکە دەشێوێنێت.

کەمیی زانیاری لەسەر ئیمپراتۆریەتی ماد و شارستانیەتییەکەی، بە شێوەیەکی سەرەکی بۆ دزینی مێژوو و شارستانیەتی ماد دەگەڕێتەوە لەلایەن فارسە هەخامەنییەکانەوە، کە ئیمپراتۆریەتی مادیان لەناوبرد.

ئەلمەرونسی مێژوونووس دەڵێت، هەخامەنییەکان میراتی ماد و شارستانیەتی مادیان بەناوی خۆیانەوە تۆمارکردووە و دەڵێت، ئامێزگرتنی هەخامەنییەکان بۆ شارستانیەت و کولتووری ماد، هاوشێوەی گواستنەوەی میرات بۆ میراتگرانە، بەو پێیەی هەخامەنییەکان زمانی ماد و نووسین و نووسینگەی کارگێڕییان لە مادەکانەوە بە میرات بۆماوەتەوە، هەروەها شێوازەکانی بەڕێوەبردنی حکوومەت و جەژن و ڕووداوە فەرمی و باوەکانیان لێیان وەرگرتووە، بەبێ ئەوەی هیچ ئاماژەیەک، یان دانپێدانانێک بەو لایەنەوە هەبێت.

د. ئەلمەرونسی ئەوەش دەڵێت کە هەخامەنییەکان لە ڕێگەی دزینی شارستانیەتی ماد و مێژووی مادەوە، سیماکانی شارستانیەتی ماد و مێژووی مادیان سڕیوەتەوە و بانگەشەی ئەوە دەکەن کە ئەم شارستانیەت و مێژووە هی خۆیانە.

ئەو ئیمپراتۆرییەتانەی کە دوای ئیمپراتۆریەتی هەخامەنییەکان هاتن، بە تایبەتی ئیمپراتۆریەتی ساسانی، لە نۆرەی خۆیان بەردەوام بوون لە دزینی مێژووی ماد و شارستانیەتی ماد.

هەروەها د. ئەلمەرونسی باس لەوە دەکات کە زۆر لەو شوێنەوارانەی کە لە هەمەدان دۆزراونەتەوە، هی مێژووی شارستانیەتە دێرینەکانی مادن کە بەناوی هەخامەنییەکانەوە تۆمارکراون و چەندان بینا و نووسراو و دیواربەندی تێدان و ئەو پێی وایە هەموو ئەو شتانەی تا ئێستا لە هەمەدان دۆزراونەتەوە و دەرکەوتوون، مێژووەکەیان بۆ شارستانیەتی ماد دەگەڕێنەوە.

ویل دیورانت باس لەوە دەکات کە فارسەکان زمانی ئارییایی خۆیان لە مادەکان وەرگرتووە و سی و شەش پیتی ئەلفوبێکەیان هی ئەوانە، هەروەها یاسا و کۆدی فەرمانڕەوایەتییان لێ وەرگرتوون، کە فەرمانیان پێ دەکات تا دەتوانن لە کاتی ئاشتیدا پارەپارێز و ڕەوشت بەرز بن و لە کاتی شەڕدا ورەیەکی بێسنووریان هەبێت؛ ئایینی زەردەشتی و خودایی بوونی (ئەهورا مەزدا) و (ئەهریمان)، سیستمی بنەماڵەی پیاوسالاری و فرەژنی و کۆمەڵێک یاسای ئایینی ئەوان بووە.

هێرۆدۆت دەڵێت فارسەکان نووسینی مێخییان لە مادەکانەوە وەرگرتووە و زمانی ئەدەبی فارسی زۆر لە ژێر کاریگەری زمانی مادیدا بووە.

سترۆناچ، باس لەوە دەکات کە شوێنەوارەکانی ماد لە دوای شەستەکانی سەدەی بیستەم دۆزراونەتەوە، هەروەها هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان تەنیا لەو ناوچەیە چڕبوونەتەوە کە بە سێگۆشەی ماد ناسراوە و هاوسنوورە لەگەڵ شاری هەمەدان و (مەلایەر) کە دەکەوێتە هەمەدان و کانگاڤار لە پارێزگای کرماشان، هەروەها دیاکۆنۆف باس لەوە دەکات کە ئاسەواری شار و شارستانیەتی کۆنی مادەکان، هێشتا لە ژێر وێرانەکاندا ماونەتەوە و هیچ دەقێک لەبارەی حوکمڕانی مادەکانەوە بۆ ناسینی میدیا و دەوڵەتەکەی نییە.

شوێنەواری مێژوویی

سێ شوێنەواریی سەرەکی لە ناوەڕاستی ڕۆژئاوای ئێران لە سەردەمی (ئاسنی سێیەم ٨٥٠ –٥٠٠ پ.ن) دۆزراونەتەوە بریتین لە:

١. تەپە نوشیان:

بە پلەی سەرەکی شوێنەوارێکی ئایینییە. شوێنەکە دەکەوێتە ١٤ کم لە ڕۆژئاوای مالا-یەر لە پارێزگای هەمەدان، کنە و پشکنینەکانی لە ساڵی ١٩٦٧ لە ژێر ڕێنمایی (D. Stronach) دەستی پێ کردووە. پاشماوەی چوار بینای سەرەکی لە شوێنەکەدا هەیە کە پەرستگای ناوەندی، پەرستگای ڕۆژئاوا، قەڵا و هۆڵی ستوونی تێدایە کە بە گوتەی سترۆناچ، پێ دەچێت پێش نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەم بەناوی چینی قەشەییەوە دروست کرابن، پەرستگای ناوەندی بە دیزاینە تۆکمەکەیەوە دەربرینێکی ڕوونی بیروباوەڕی ئایینی و ڕێوڕەسمە ئایینییەکان پیشان دەدات، هەروەها چەندان سیرامیکی ئاسۆیی لوولەیی (هاوسەنگی بیناکاران)ی ماد لە گردی (نوشی گان) دۆزراونەتەوە، کە مێژووەکەیان بۆ سەردەمی مادەکان لە ناوچەکانی هەمەدان دەگەڕێنەوە (نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایین).

لەم کنە و پشکنینانەدا، چوار پێکهاتەی جیاواز دەردەکەون کە بە «گۆزەگەری باو» ناسراون و ڕەنگەکانیان بریتین لە (زەردی پرتەقاڵی، زەردی کاڵ، یان سووری گەش، لەگەڵ ئاڵتونکاری زێڕ، یان زیو)، لەنێو ئەو پاشماوانەدا پەرداخ بە قەبارەی جیاواز کە گەورەترینیان جۆرێکە لە دەفری گەورەی بریرەدار، هەروەها گۆزەی بچووک بچووک دۆزراونەتەوە کە ڕەنگی خۆڵەمێشی کراون، هەروەها دەفری وەک مەنجەڵ کە ڕووی نەرم و بریقەداریان هەیە، لەم شوێنەدا کەلوپەلی دەستکردی وەک کەلوپەلی چێشت لێنان و کەلوپەلی کشتوکاڵیش دۆزراوەتەوە.

٢. شوێنەواری (گۆدین تەپە)

کۆشکێکە شێوەی قەڵای هەیە بۆ پاشایەکی ماد، یان سەرۆکی خێڵ دروست کراوە. ئەم شوێنەوارە دەکەوێتە ١٣ کم لە ڕۆژهەڵاتی کانگا -ڤار، لە کەناری چەپی ڕووباری گاماس، نزیک کرماشان.

کنە و پشکنین لەم شوێنەدا ساڵی ١٩٦٥ دەستی پێ کردووە، بە سەرۆکایەتی (یۆنگ) و بە گوتەی سترۆناچ، ئەم شوێنە بە ڕوونی دامەزراوە گرنگەکان نیشان دەدات کە مێژووەکەیان بۆ سەردەمی برۆنزی دەگەڕێتەوە.

ئەو لێکۆڵینەوانەی کە یۆنگ کردوونی ئاماژەن بۆ پاشماوەی بەشێک لە شوێنی نیشتەجێبوون کە سەر بە فەرمانڕەوایەکی ناوخۆیی میدیایین.

٣. بابا جان

لەوانەیە ئەم شوێنە شوێنی حاکمێکی خێڵەکی میدی بچووکتر بووبێت. ئەو شوێنەوارە دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی لوڕستان و نزیکەی ١٠ کیلۆمەتر لە شاری (نوورئاباد)ـەوە دوورە، دەکەوێتە پارێزگای لوڕستان.

لە ساڵانی ١٩٦٦ -١٩٦٩ هەڵکۆڵین لەم شوێنەدا لەلایەن (C. Goff) جێبەجێ کراوە، ڕەنگە چینی دووەمی ئەم شوێنە بۆ سەدەی

حەوتەمی پێش زایین بگەڕێتەوە. ئەم سەرچاوانە لەیەک دەچن (لە تایبەتمەندییە کولتوورییەکان) و لە لایەنەکانی دیکەوە لە نێوان خۆیاندا جیاوازن بەهۆی بوونی جیاوازی کارایی و فرەچەشنی هۆزەکانی ماد.

تەلارسازی لەم شوێنەوارانەدا کە مێژووەکەی بۆ سەردەمی مادەکان دەگەڕێتەوە، بریتین لە دوو هۆڵی گەورەی کۆبوونەوەکان لەلای چەپ و هۆڵی ڕاست بۆ چاوپێکەوتنە فەرمییەکان دروست کراون کە زۆرجار لە ئێرانی هەخامەنییەکان بەرچاودەکەون، بۆ نموونە لە پەرسەپۆلیس. ((تەخت جەمشید)) هەروەها لە ئێرانی سەفەویدا، بۆ نموونە لە ((هۆڵی چل ستوونی)) کە مێژووەکەی بۆ سەدەی حەڤدەمی زایینی دەگەڕێتەوە.

ئەو کەرەستانەی کە لە نۆشی-گان و تێل گۆدین و شوێنەوارەکانی دیکەی دۆزراونەتەوە کە لە ئیمپراتۆریەتی ماددا دروست کراون، لەگەڵ نووسراوەکانی ئاشوورییەکان، بوونی نیشتەجێبوونی شارەکان لە میدیا لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دەسەلمێنن کە وەک ناوەندێک بۆ بەرهەمهێنانی پیشە دەستییەکان کاریان کردووە، هەروەها ناوەندەکانی ئابووری کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵ.

٤. گردی ئەکبەتان (هەکمەتانە)، یان (جەمەزان).

حیکمەتەنە (تل ئەکبەتان)، شوێنەوارەکانی پایتەختی ئیمپراتۆریەتی مادە کە هێشتا ماونەتەوە، ئەم شارە کە بەشی ڕۆژهەڵاتی لە ژێر زەوییەوە دەردەکەوێت، لە سیستمی تەلارسازی پێشکەوتنمان نیشان دەدات کە ماددەکان دیزاینیان کردوون.

ئەم تەلارە دروستکردنی شارێکی وەک قەڵایە، لە پایتەختی ئیمپراتۆریەت، ناوەندێک بووە بۆ هەڵگرتنی دانەوێڵە.

ئەم شوێنەوارە بە قەڵا و تاوەرەکانی بەرگریی تێیدا ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە مادەکان خۆپارێزی و وریاییان لە دەستدرێژی وڵاتانی دراوسێ هەبووە، گرنگی (تەل ئەکبەتان) لەوەدایە کە لە ژێرەوەیدا شوێنەواری پایتەختی مادەکان دەگرێتەوە، گردەکە شێوەی هێلکەییە و ڕووبەرەکەی نزیکەی سێ هێکتار دەبێت، لە ناوەڕاستی گردەکەدا زیاتر لە دە هێکتار زەوی هەیە کە خانووی نیشتەجێبوونی تێدا دروست کراوە. شەقامێک هەیە کە تەل ئەکبەتان دەکاتە دوو بەش، ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا. شاری (جەمەزان) شارێکی گەورەیە و بە دیوارە دەگمەنەکانی جیا دەکرێتەوە کە لە حەوت دیواری بەرز و پان و نزیک لە یەکتر پێکهاتووە کە دەوری شارەکە دەدەن، دیواری حەوتەم لە شەشەم بەرزترە، شەشەم لە پێنجەم بەرزترە و بەم شێوەیە بۆ تەواوی دیوارەکان .

(جەمەزان) لە زمانی کوردیدا بە واتای (شوێنی کۆبوونەوە) دێت و هەندێک جار ناوی ((حیکمەتەنا)) بەکارهاتووە، بەڵام بە ((ئەکبەتان)) ناسرابوو و لە ئاماژە یۆنانییەکاندا بەم ناوە جێگیر کراوە .

شوێنەکەی دەکەوێتە نزیک شاری ئێستای (هەمەدان) و سەرچاوەکانی دیکە باس لەوە دەکەن کە شاری ئێستای هەمەدان، هەمان شاری ماد (هەکبەتان)ـە.

٥. شێری بەردین لە هەمەدان

لەنێو ئەو شوێنەوارانەی ماد کە لە هەمەدان ماونەتەوە، پەیکەری شێری بەردینی گەورە هەیە کە بۆ پاشای ماد دیاکۆ دەگەڕێتەوە، شێرە بەردینەکە لە یەکێک لە گۆڕەپانە

گشتییەکانی ناوەندی شاری هەمەدان دانراوە، درێژی پەیکەرەکە ٢ ,٥ مەتر و پانییەکەی ١٥ ,١ مەتر و بەرزییەکەی ١ ,٢ مەترە. ئەو ناوچەیەی شێرەکەی تێدایە ناوی (دەرە شێر) بووە.

پەیکەری تری شێر هەیە، لەوانە پەیکەری دوو شێری باڵدار کە دوو سەریان لە شێوەی مرۆڤدا هەیە.

٦. ئەشکەوتی شارەزوور

گۆڕی مەلیک (کەیخوسرەو) و چەندان شوێنەوار و پاشماوەی وێنەکێشان دۆزراونەتەوە لە (ئەشکەوتی شارەزوور) کە دەکەوێتە پارێزگای سلێمانی لە باشووری کوردستان و باکووری عێراقی ئێستا، هەروەها لەم ئەشکەوتەدا پەیکەرێکی چوار باڵ هەیە کە هێمایە بۆ کەسێک کە لەسەر بەردێک هەڵکەنراوە، وێنەی هەسارەیەکی لەسەرە و گوڵی خوداوەندەکانی ئەناهیتا نیشان دەدات و مانگ ئاماژەیە بۆ خوداوەندی (میترا) و خۆر ئاماژەیە بۆ (ئاهورا مەزدا)، جگە لە وێنەی پیرێکی مۆغی لەبەردەم ئاگردا، ئەمە جگە لە ئەشکەوتێکی دیکەی ناوچەی (دوکان) لە باشووری کوردستان کە هاوشێوەن.

٧. گۆڕی پاشای ماد (ئاستیاگ)

هەروەها لە باشووری دەریاچەی ورمێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، گۆڕی پاشای ماد (ئاستیا گ)ی تێدا دۆزراوەتەوە، گۆڕی شازادەکانی ماد لە لێوارەکانی شاخەکەدا هەڵکەوتوون، یەکێک لە گۆڕەکان بە نەخش ڕازاوەتەوە کە وێنەی کەسێک نیشان دەدات کە چڵە گیای بەدەستەوەیە لەکاتی نوێژکردندا. پێ دەچێت ئەم وێنەکێشانانە لە کاتی میدیا لە ئاییني زەردەشتیدا ڕێوڕەسمی ئاییني نیشان بدەن.

جگە لەو شوێنەوارانەی کە لە سەرەوە باسمان کردن، شارەکانی تری ماد هەبوون، لەوانە (لاودسیا)، یان (نەهاوەندی ئێستا) و (ڕەگێس ڕەی) کە کەوتوونەتە ناو جەرگەی شاری (ڕەی) لە باشووری شاری تاران.

لە قۆناغەکانی دواتردا، مادەکان بە تایبەتی پەیکەری سەربازەکانیان دروست کردووە کە لە شوێنەوارەکانی ماددا دەستنیشان کراون، وەک شوێنی (پەرسەپۆلیس - تەخت جەمشید)، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە ئەوان ڕۆڵ و ئامادەیی سەرەکییان لە سوپای فارسەکاندا، لە ئیمپراتۆریەتی هەخامەنییەکاندا هەبووە.

سەرچاوە:

* مێژووی مادەکان - جۆرج ڕاولینسۆن- وەرگێڕانی - هاشم محەمەد ئەحمەد - ٢٠٢٠.
* مێژووی میدیا - دیاکۆنۆف نیگەر - لە ڕووسییەوە: د. پێشەوا خالید - ٢٠٢١
* تاريخ الامبراطورية الميدية، تأليف: حسن كاكي، ٢٠٠٤.
* المملكة الميدية - دكتور: احمد محمود الخليل، ٢٠٢٣.
* Article « Çaldiran », Michael J. McCaffre، الموسوعة الإيرانية، نسخة محفوظة ٢٠٠٨/١/١٨ على موقع واي باك مشين.